
*Віктор
Старостенко*

ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА ДОБИ ВІДРОДЖЕННЯ У БІЛОРУСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ 1990—2010-х років

Історичні новації кінця 1980-х — початку 1990-х років актуалізували проблему наукового осмислення духовно-культурних підвалин білоруської державності, усвідомлення та утвердження своєї національно-культурної ідентичності. За умов нового етапу національного відродження та пробудження національної самосвідомості закономірно спостерігаємо зростання інтересу до культури, суспільно-філософської думки першого білоруського Відродження XVI — першої половини XVII сторіччя.

1990 рік, у зв'язку з 500-річчям від дня народження білоруського першодрукаря, видавця та перекладача Біблії Франциска Скорини, було проголошено ЮНЕСКО роком Скорини, що значно вплинуло на зростання наукової публікаційної активності. 1990 року було видано найповнішу антологію праць Ф. Скорини «Твори: Прадмовы, сказанні, пасляслоўі, акафісты, пасхалія» [Скарына, 1990]. Тексти гуманіста увійшли також до складу перевиданого (російською мовою) енциклопедичного довідника «Франциск Скорина та його час» (Мінськ, 1990). У 1990—1991 роках видано факсимільну Біблію Скорини у трьох томах. Тоді ж вийшов друком анотований бібліографічний покажчик вітчизняної та зарубіжної літератури, присвяченої життю та діяльності білоруського першодрукаря [Францыск Скарына, 1990]. Спробою комплексного вивчення доби Скорини

© В. СТАРОСТЕНКО,
2013
© Переклад з білоруської
В. Недашківського, 2013

на підставі новітніх досягнень радянського слов'янознавства стала праця «Скарына і яго эпоха» (Мінськ, 1990) [Скарына, 1990]. В узагальнюючій літературознавчій праці 1990 року Є.Л. Немировського «Франциск Скорина. Життя та діяльність білоруського просвітника» творчість Скорини розглянуто на широкому суспільно-політичному та соціально-економічному тлі, спеціальну увагу приділено книгознавчому аналізу видань Скорини [Немировский, 1990]. Найповнішим комплексним дослідженням, присвяченим книговидавничій діяльності Скорини, стала монографія Г.Я. Голенченко «Франциск Скарына — беларускі і ўсходнеславянскі першадрукар». На широкому фактичному матеріалі автор висвітлює умови виникнення білоруського книгодруку. Схарактеризовано видання Скорини, їхню роль у суспільно-політичному та культурному житті, вплив, який вони справили на східнослов'янське книгодрукування. Мислителя розглянуто як найзначнішого яскравого виразника ренесансного гуманізму, найзначнішого і найвпливовішого діяча білоруського Відродження, у творчості якого втілились і середньовічні православно-візантійські традиції, і сучасні йому західноєвропейські ренесансно-гуманістичні новації [Галенчанко, 1993].

В останні два десятиріччя було видано низку збірників творів діячів білоруської культури доби Відродження. Оpubліковано пам'ятки публіцистики другої половини XVI — першої половини XVII сторіччя: «Прадмовы і пасляслоўі паслядоўнікаў Францыска Скарыны» [Прадмовы, 1991], Катехізіс С. Будного [Катэхізіс, 2005], «Гістарычныя запіскі» Ф. Евлашовського [Свяжынскі, 1990], «Лабіринт» Х. Євлевича [Старостенко, 1998; Яўлевіч, 1999], антологія творів С. Полоцького [Полоцкий, 1990]. Праці філософів пізнього Відродження видано у книзі «Пам'ятки філософської думки Білорусі XVII — першої половини XVIII сторіччя» [Памятники, 1991]. Оpubліковано твори літописання [Беларускія летапісы, 1997], збірник «Анталогія даўняй беларускай літаратуры» [Анталогія, 2003] тощо. Особистості діячів доби Відродження у Білорусі розглянуто у статтях енциклопедичних довідників «Мысліцелі і асветнікі Беларусі» (Мінськ, 1995), «Асветнікі зямлі Беларускай» (Мінськ, 2001) та «Рэлігія і царква на Беларусі» (Мінськ, 2001), в «Энцыклапедыі гісторыі Беларусі» (Мінськ, 1993—2003), «Беларускай энцыклапедыі» (Мінськ, 1996—2004), енциклопедії «Вялікае княства Літоўскае» (Мінськ, 2005, 2006, 2010).

Власне історико-філософські аспекти проблеми становлення та розвитку суспільної думки у Білорусі доби Відродження XVI—XVII сторіч у період 1990—2010-х років розглядали С.А. Подокшин, В.М. Конон, А.С. Майхрович, В.В. Агієвич, І.А. Бортник, Д.М. Зайцев, Н.А. Кутузова, С.Ф. Сокол, В.В. Старостенко, В.Ф. Шалькевич та інші дослідники.

Цілісна історія становлення та розвитку ренесансно-гуманістичної філософської культури Білорусі від Франциска Скорини до Симона

Полоцького вперше подана у монографії С.А. Подокшина «Філасофская думка эпохі Адраджэння ў Беларусі» (Мінськ, 1990). У цій праці та у низці наступних публікацій 1990-х — початку 2000-х років [Падокшын, 1990а; Падокшын, 1990б; Падокшын, 1990в; Подокшин, 1990; Подокшин, 1991; Подокшин, 1992] узагальнено багаторічні дослідження автора з історії вітчизняної філософської та суспільно-політичної думки. Переконливо показано, що культура доби Відродження стала закономірним підсумком соціально-економічного та духовно-культурного розвитку білоруського суспільства XVI — першої половини XVII сторіччя. На ґрунті обсягового фактичного матеріалу, в тому числі вперше введених у науковий обіг джерел, автор аналізує філософську спадщину найвпливовіших просвітників Білорусі розглядуваної доби — Франциска Скорини, Миколи Гусовського, Михалона Литвина, Симона Будного, Василя Тяпінського, Якуба з Калиновки, Лаврентія Зизанія, Стефана Лована, Андрія Волана, Казимира Ліщинського, Симеона Полоцького та інших, які утверджували новий, ренесансно-гуманістичний погляд на світ та людину. Подокшин здійснив ґрунтовний аналіз матеріального та духовно-культурного контексту, в якому народжувалась і розвивалась вітчизняна ренесансно-гуманістична думка, виявив комплекс соціально-економічних та духовно-культурних передумов формування, визначив загальні та специфічні риси вітчизняного Відродження, розкрив зміст поняття «ренесансний гуманізм» за умов культури східноєвропейського регіону. Автор розробив періодизацію та типологію, виокремив головні напрямки ренесансно-гуманістичної думки.

У монографії досліджено конкретно-історичну специфіку інтерпретації мислителями Білорусі проблем буття та пізнання, еволюцію онтологічних поглядів і своєрідність методологічних та гносеологічних ідей, у тому числі ренесансні форми релігійного раціоналізму та вільнодумства, матеріалізму та атеїзму. Вивчено ренесансний зміст етики доби, визначено головні тенденції та напрямки її розвитку, розглянуто проблеми «людина — суспільство» у світогляді Скорини та його послідовників, становлення етичного ідеалу, ідей духовно-моральної свободи, загальнолюдської, радикально-гуманістичної та безрелігійної моралі. Простежено розвиток ренесансної соціально-політичної думки у Білорусі, виявлено її зв'язок з провідними тенденціями суспільного життя, філософською культурою доби, процесом формування ранньобуржуазного юридичного світогляду, показано характер відображення у білоруській суспільно-політичній думці процесу становлення національної самосвідомості. Нарешті, у монографії виявлено той внесок, який зробили вітчизняні діячі культури у східноєвропейську та світову філософію, суспільно-політичну думку. Показано, що творча діяльність провідних мислителів доби Відродження Білорусі, України, Литви — Ф.Скорини, М. Гусовського,

М. Литвина, С. Будного, В. Тяпінського, А. Волана, Л. Зизанія, К. Ліщинського, С. Полоцького та інших — мала історично прогресивний характер, сприяла руйнуванню застарілих ідеологічних, релігійно-філософських, соціально-політичних поглядів, формуванню загальнолюдських духовних цінностей, філософських і наукових поглядів нового часу.

Аналізуючи релігійне життя Білорусі кінця XVI—XVII сторіччя, Подокшин запропонував нові наукові підходи до оцінки Брестської церковної унії, до визначення її ролі в історії вітчизняного соціально-політичного та духовно-культурного розвитку. У монографії «Унія. Дзяржаўнасць. Культура» подано дві альтернативні моделі духовного життя, які постали у Великому князівстві Литовському у XVI—XVII сторіччя: ліберальна (ренесансно-гуманістична), підґрунтям якої була віротерпимість, і консервативна (державно-охоронительна), засадовою для якої була ідея унії. Проаналізовано філософський, культурологічний, політичний зміст унії, її вплив на суспільно-державний та культурно-духовний розвиток, менталітет білоруського народу. Автор доходить висновку, що локальний брестський варіант церковної унії був політично та ідеологічно тенденційним, синхронним з планами контрреформаційного руху, передбачав форсування уніатської ідеї. На думку автора, церковна унія 1596 року суперечила переконанням широких кіл білорусько-українського суспільства, тому при її впровадженні неминучим був примус, який значною мірою дискредитував уніатську ідею. Загалом унія не тільки не консолидувала, а, навпаки, дестабілізувала суспільство. Водночас Подокшин указує на суперечливість та історичну еволюцію уніатського руху, що уніатству належить певна заслуга у формуванні національної самосвідомості та становленні ідеї білоруського Відродження [Падокшын, 1998]. У книзі «Іпатій Пацей» (Мінськ, 2001) досліджено життя, діяльність та творчу спадщину знаного суспільного та церковного діяча Білорусі та України, «головного архітектора» Брестської церковної унії 1596 року. Вперше ґрунтовно проаналізовано уніатську концепцію Іпатія Потія, розкрито її неоднозначність і суперечливу сутність. Поряд з негативними виявлено позитивні елементи діяльності та світогляду Потія: зусилля у розвитку вітчизняної освіти, богослов'я, літератури [Падокшын, 2001].

У монографії С.А. Подокшина «Беларуская думка ў кантэксце гісторыі і культуры» (Мінськ, 2003) розглянуто теоретико-методологічні питання вітчизняної думки: творчої свободи та наукового плюралізму, духовно-культурного синтезу Сходу та Заходу; принципи, цінності та ідеали «справжнього буття» народу, державного та національно-культурного суверенітету. Вперше подано історіософські погляди М. Стрийковського, розроблено питання періодизації та змістовної класифікації аристотелізму на білоруському ґрунті, історії вітчизняного лібералізму, еволюції поняття свободи у білоруській культурі тощо [Падокшын, 2003]. В останній

прижиттєвій монографії С.А. Подокшина «Этычная думка ў культуры Беларусі XVI—XVII ст.» (Мінськ, 2004) подано загальну картину моральної свідомості білоруського феодального суспільства XVI—XVII сторіч. Проаналізовано корпоративну етику білоруських городян, етичну спадщину мислителів та державних діячів доби вітчизняного Відродження та Реформації, етичні погляди у системі православної, протестантської та католицької освіти. Дослідник доходить висновку, що, незважаючи на зумовленість вітчизняної етики релігійною християнсько-теологічною доктриною, домінуючим у системі філософської освіти кінця XVI—XVII сторіччя був принцип відносної незалежності філософії та богослов'я. У цей період історії філософсько-етичної культури Білорусі не стільки створюють нову теорію, скільки засвоюють попередню, головним чином античну спадщину, причому не стільки критично, скільки плюралістично. На базі ренесансного плюралізму як підсумку лібералізації духовного життя Європи у білоруській філософсько-етичній культурі утвердився плідний еkleктичний спосіб засвоєння духовної спадщини [Падокшын, 2004].

Проблему гуманістичного відродження у Білорусі XVI — початку XVII сторіччя у контексті варіативності та багатогранності ренесансної культури в рамках певної її однотипності досліджував В.М. Конон. Автор звертає увагу на таку закономірність розвитку білоруської культури, як періодичне відродження після занепаду. Певні «ренесансні» риси він убачав уже у відносно сприятливий період історії стародавньої Білорусі XII — початку XIII сторіччя, який змінився у другій половині XIII—XV сторіччі «глухим» періодом збирання сил для нового творчого піднесення. Початком гуманістичного Відродження, яке було водночас і раннім національним Відродженням, він вважав проголошення рідної, старобілоруської мови фундаментальною духовною цінністю, яка оживляє культуру, стимулює її прискорений розвиток. Загалом типовою ознакою гуманістичного Відродження автор вважає становлення національної самосвідомості, мови та культури [Конан, 1991; Конан, 1993а]. У працях «Беларуская мастацкая культура ў кантэксце хрысціянскай цывілізацыі: гісторыка-тыпалагічнае даследванне» (Мінськ, 2002), «Беларуская мастацкая культура эпохі Сярэдняв'якоў і Рэнесансу» (Мінськ, 2006) та низці інших публікацій Конон продовжив вивчення питань культури та естетичної думки доби Ренесансу. В контексті впливу досягнень східнослов'янської культури XI—XV сторіч дослідник розглядав морально-етичні поняття Скорини, аналізував духовну культуру та естетичну думку Білорусі доби Ренесансу. Як гуманістичні у своїх світоглядних засадах, спрямовані на вдосконалення людини та суспільства, характеризував істотні риси східнослов'янської ренесансної культури, що виявилось в естетичній думці та мистецтві Білорусі. Предметом досліджень Конона були морально-правові погляди, проблеми літературного жанру, осмислення естетичних понять і

категорій у творчості Скорини. Відзначаючи компромісність, незавершеність і певну невираженість ренесансних форм культури, що відобразилося на своєрідності філософування діячів скорининського типу, дослідник звертає увагу на прагнення Скорини поєднати в гармонійну цілісність християнський моральний ригоризм з ренесансним естетизмом [Конан, 2002; Конан, 2006; Конан, 1990]. Низку аспектів духовної та національно-культурної спадщини гуманістичного Відродження у Білорусі Конон розглядає при осмисленні проблем білоруської ідеї, ролі християнства в історичній долі Білорусі [Конон, 1993; Конон, 1996; Конон, 1996; Конон, 1998а; Конон, 1998б].

Значний внесок у дослідження історії та теорії білоруської думки та культури, характеру та особливостей світогляду вітчизняних мислителів зробили праці А.С. Майхровича «Пошук справжнього буття та людини: 3 історії філософії та культури Білорусі» (Мінськ, 1992), «Становлення моральної свідомості: 3 історії духовної культури Білорусі» (Мінськ, 1997) та деякі інші [Майхрович, 1992; Майхрович, 1997; Майхрович, 1995а; Майхрович, 1995б; Майхрович, 1998].

Нові непересічні підходи до оцінки деяких аспектів духовної спадщини Скорини вирізняють праці В.В. Агієвича. У книзі «Символіка гравюри Скарыны» він розглянув зміст та символічну значущість гравюрних образів у виданнях Скорини, передусім портрета першодрукаря 1517 року, запропонував етимологію знаків і символів білоруського просвітника. Дослідник звертає увагу на пріоритет Скорини у публікації принципу геолоцентризму, а також у заснуванні жанру науково-популярної літератури (у формі фрязького аркуша) [Агієвіч, 1999]. Скорина, на думку автора, розкрив справжні відносини між релігією та наукою, гармонізував філософські засади гуманізму Ренесансу з духовними традиціями християнства, поглибив ортодоксальне розуміння людини [Агієвіч, 2002].

Проблема толерантності у філософській та соціально-політичній думці Великого князівства Литовського та Польщі XVI—XVII сторіч була головною темою досліджень І.А. Бортника. Становлення концептуального підходу до проблеми толерантності відбулося, на думку автора, у межах ренесансного «християнського гуманізму», головну специфічну рису якого він убачає в утопічному екуменічному проєкті, що передбачає конвергенцію доктрин усіх християнських конфесій та їх структурну консолідацію на ґрунті компромісу. Дослідник виокремив підходи до проблеми толерантності у контрреформаційному русі, протестантській та православній думці, визначив їхні ідейно-теоретичні витоки, сутнісні риси та специфіку [Бортнік, 2005; Бортнік, 2006; Бортнік, 2007; Бортнік, 2008].

У монографії «3 історії взаємовпливу східнослов'янських культур. Старець Артемії та князь Андрій Курбський про релігію, філософію, державність» (Мінськ, 2007) та інших працях Д.М. Зайцева на підставі

аналізу релігійно-філософської та соціально-політичної спадщини Артемія та Андрія Курбського реконструйовано форми та динаміку взаємодії філософських культур Білорусі, України та Росії другої половини XVI — першої половини XVII сторіччя. Досліджено характерний для взаємодії культур та думки феномен «трансплантації», актуальні у розглядуваний період питання духовно-культурного та філософського діалогу Сходу й Заходу, статусних взаємовідносин віри та знання, функціонування політичної влади тощо [Зайцев, 2007; Зайцев, 2004; Зайцев, 2005].

Монографію «Нація, релігія та державність у полемічній літературі Білорусі кінця XVI — першої половини XVII сторіччя» (Мінськ, 2005) та низку інших публікацій Н.А. Кутузової присвячено розгляду процесу формування соціально-філософської та правової думки у Білорусі XVI—XVII сторіч, відображеному в полемічній літературі, впливу на нього Брестської церковної унії; еволюції поглядів письменників-полемістів на проблеми нації, релігії, державності. Проаналізовано світоглядні, теологічні підстави релігійної полеміки, духовну еволюцію православних полемістів, соціально-політичні погляди ідеологів католицизму та уніатства [Кутузова, 1994; Кутузова, 1996; Кутузова, 2005; Кутузова, 2011a; Кутузова, 2011b].

Дослідники С.Ф. Сокол та В.Ф. Шалькевич продовжили розпочате ними у радянський період вивчення формування за доби Ренесансу у Білорусі політичної та правової думки. У контексті проблеми соціально-політичних і правових реформ розглянуто світогляд М. Литвина, проаналізовано політичні ідеї в анонімних творах та офіційну політико-правову думку XVI сторіччя [Падокшын, Сокал, 2000]. Книга В.Ф. Шалькевича «Гісторыя палітычнай і прававой думкі Беларусі» (Мінськ, 2002) являє собою першу спробу систематизованого викладу головних етапів розвитку політичної та правової думки Білорусі від давнини до початку XX сторіччя. У праці показано генезу головних категорій національної політичної культури, становлення національних політичних традицій та ментальності. Проаналізовано політико-правові погляди провідних представників ренесансного гуманізму, Реформації, Контрреформації та періоду кризи феодално-кріпосницьких відносин [Шалькевіч, 2002: с. 54—149].

Дослідження світоглядних шукань, формування національної самосвідомості, становлення вільнодумства та свободи совісті у Білорусі доби Відродження дістали відображення у монографіях «"Лабіринт" Хоми Євлевича: 3 історії національно-культурного та релігійного життя Могильова та Білорусі кінця XVI — першої половини XVII сторіччя» (Могильов, 1998), «Становлення національної самосвідомості Білорусі: етапи та засадові ідеї (X—XVII сторіччя)» (Могильов, 2001), «Вільнодумство та свобода совісті у Білорусі: нариси історії» (Могильов, 2004) та інших публікаціях В.В. Старостенка. У контексті особливостей національно-культурного та релігійного життя Білорусі кінця XVI — першої половини XVII сторіччя

він проаналізував суспільно-філософські погляди Хоми Євлевича, знаного діяча та ідеолога братського руху на білоруських та українських теренах першої половини XVII сторіччя. Вперше у перекладі російською опубліковано створену ним філософсько-публіцистичну поему «Лабіринт» [Старостенко, 1998; Старостенко, 2009]. На підставі пам'яток суспільно-філософської думки здійснено системну реконструкцію передумов та чинників формування, становлення та розвитку національної самосвідомості Білорусі XVI—XVII сторіч в її зв'язку з християнським світоглядом та суспільною самосвідомістю, духовно-культурною ситуацією «між Сходом та Заходом». Показано, що за доби Відродження «архітекторами» національної самосвідомості були Ф. Скорина, М. Гусовський, В. Тяпінський, С. Будний, А. Волан, Л. Сапега, М. Смотрицький та інші, які сформулювали фундаментальні поняття індивідуального та суспільного буття: дійового патріотизму, політичного суверенітету, верховенства закону, віротерпимості, громадянськості, цінності національної культури, рідної мови та природного середовища, діалогу Сходу та Заходу, східнослов'янської єдності тощо. Дослідник вивчав етнополітонімічну самоідентифікацію Білорусі, її еволюцію від локально-земляцьких визначень до визначень загальнодержавних та загальнонаціональних [Старостенко, 2001; Старостенко, 1996; Старостенко, 2011a]. У контексті вітчизняної культури, суспільної та філософської думки, права та державно-конфесійних відносин доби Відродження розглянуто становлення вільнодумства та свободи совісті [Старостенко, 2004: с. 53—114; Старостенко, 2011б; Старостенко, 2011в].

Сфера дослідницьких інтересів білоруських істориків філософії розглядуваного періоду включала також питання витоків національної свідомості, становлення та розвитку релігійної віротерпимості білорусів [Еворовский, 2005; Кляўчэня, 1993; Старасценка, 1996], специфіки вітчизняного Ренесансу [Санько, 2011], архетипів білоруського менталітету [Конан, 1993б], ролі духовно-філософської спадщини Києво-Могилянської академії у розвитку культури Білорусі та України XVII сторіччя [Ігнатаў, 1996] тощо. Підсумки наукових досліджень білоруських філософів знаходять використання у навчальній діяльності, в останні роки з історії вітчизняної думки видано низку навчальних посібників [Рекуц, 1996; Гісторыя філасофії, 1997: с. 825—898; Кутузова, 1998; Зайцев, 2003; Козел, 2004; Старостенко, 2005; История, 2010].

У 1990—2010-х роках було також опубліковано численні дослідження національно-культурної спадщини Білорусі XV—XVII сторіч, авторами яких є білоруські історики Н.Ю. Березкіна, Г.Я. Голенченко, А.П. Грицкевич, Е.С. Дубенецький, Е.Г. Йоффе, І.Б. Канапацький, З.Ю. Кописький, П.О. Лойко, І.А. Марзалюк, В.І. Мелешко, С.В. Морозова, В.Л. Носевич, Г.Н. Саганович, літературознавці та філологи А.Н. Булика, А.І. Журавський,

А.К. Кавко, В.Г. Короткий, А.І. Мальдис, І.В. Саверченко, В. Свяжинський, І. Чарота, В.А. Чемерицький, Є.А. Яскевич, правознавці та політологи І.В. Вишневська, Т.І. Довнар, І.А. Юхо, етнографи В.К. Бондарчик, А.І. Лакотко, В.А. Лобач, Т.Н. Микулич, М.Ф. Пилипенко, А.Ф. Рогалев, І.В. Чаквин, П.В. Терешкович, В.С. Титов, мистецтвознавці та культурологи Т.В. Габрусь, Т.І. Глушакова, В.Ф. Шматов та інші вчені.

Нині Інститут філософії Національної академії наук Білорусі реалізує найбільш масштабний видавничий проект у царині історії вітчизняної філософії — «Гісторыя філасофскай і грамадска-палітычнай думкі Беларусі» в шести томах. У другому томі, підготовленому за редакцією В.Б. Єворовського, А.А. Лазаревича, С.І. Санько та Д.І. Широканова, розглянуто передумови та становлення філософської і суспільно-політичної думки Білорусі наприкінці XV — в середині XVI сторіччя. З точки зору міжкультурного та міжцивілізаційного діалогу проаналізовано соціокультурну ситуацію та ідеологічний контекст засвоєння та розвитку ідей європейського Ренесансу. Особливу увагу приділено реконструкції базових елементів пізньосередньовічного повсякдення, аналізу ренесансних міфо-історичних наративів, що стосуються ранньої етнічної історії регіону Великого князівства Литовського [Гісторыя, 2010]. Готуємо до друку третій том проекту, присвячений проблемі взаємовідносин філософії та релігії у Білорусі другої половини XVI—XVII сторіччя.

ДЖЕРЕЛА

- Агієвіч У.У.* Імя і справа Скарыны / У.У. Агієвіч. — Мінск: Бел. навука, 2002. — 319 с.
- Агієвіч У.У.* Сімволіка гравюры Скарыны / У.У. Агієвіч. — Мінск: Бел. навука, 1999. — 320 с.
- Анталогія даўняй беларускай літаратуры: XI — першая палова XVIII стагоддзя / Навук. рэд. В.А. Чамярыцкі. — Мінск: Бел. навука, 2003. — 1015 с.
- Беларускія летапісы і хронікі / Уклад. У.Арлова; прадм. В.Чамярыцкага. — Мінск: Беларускі кнігазбор, 1997. — 432 с.
- Бортнік І.А.* Проблема толерантности в православной полемической мысли Речи Посполитой 1596—1632 гг. / И.А. Бортник // *Studia Historica Euporae Orientalis: Исследования по истории Восточной Европы.* — Минск: БГУ, 2008. — С. 185—202.
- Бортнік І.А.* Канцэпцыя талеранцыі ў рэнесанснай сацыяльна-палітычнай думцы Беларусі, Літвы і Польшчы / І.А. Бортнік // *Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки.* — 2006. — № 1. — С. 70—76.
- Бортнік І.А.* Праблема талеранцыі ў дыскурсе контррэфармацыйнага руху на геакультурнай прасторы Беларусі, Літвы і Польшчы / І.А. Бортнік // *Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки.* — 2005. — № 1. — С. 94—102.
- Бортнік І.А.* Праблема талеранцыі ў пратэстанцкай сацыяльна-палітычнай думцы Вялікага княства Літоўскага і Польскага каралеўства XVI—XVII стст. / І.А. Бортнік // *Беларускі гістарычны часопіс.* — 2007. — № 8 (97). — С. 28—35.

- Галенчанка Г.Я. Францыск Скарына — беларускі і ўсходнеславянскі першадрукар / Г.Я. Галенчанка. — Мінск: Навука і тэхніка, 1993. — 280 с.
- Гісторыя філасофіі: Вучэбны дапаможнік / Пад рэд. прафесара Ч.С. Кірвеля. — Гродна: Гр.ДУ, 1997. — 917 с.
- Гісторыя філасофскай і грамадска-палітычнай думкі Беларусі: У 6-ці т. Т. 2. Прота-рэнесанс і Адраджэнне / С.І. Санько [та ін.]; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т філасофіі. — Мінск: Беларус. навука, 2010. — 840 с.
- Еворовский В.Б. У истоков религиозной веротерпимости / В.Б. Еворовский // Вопросы свободы совести и религиозных организаций в Республике Беларусь: Сборник документов и материалов / Авт.-сост. М.В. Цвилик; под ред. В.И. Новицкого. — Минск: Четыре четверти, 2005. — С. 286—291.
- Зайцев Д.М. Из истории взаимовлияния восточнославянских культур. Старец Артемий и князь Андрей Курбский о религии, философии, государственности / Д.М. Зайцев. — Минск: Частн. ин-т упр. и предпр., 2007. — 105 с.
- Зайцев Д.М. Мировоззрение старца Артемия в контексте восточнославянских религиозно-философских взаимосвязей / Д.М. Зайцев // Вестник БНТУ. — 2004. — № 4. — С. 69—74.
- Зайцев Д.М. Общественно-политическая и религиозно-философская мысль Беларуси, Украины и России IX—XVII вв.: Учебное пособие / Д.М. Зайцев. — Минск: МГВРК, 2003. — 172 с.
- Зайцев Д.М. Политическая философия: концепции власти Ивана Грозного и Андрея Курбского / Д.М. Зайцев // Сацыяльна-эканамічныя і прававыя даследаванні. — 2005. — № 1. — С. 121—128.
- История общественной и философской мысли в Беларуси: раннее и развитое Возрождение: Хрестоматия: пособие / Авт.-сост. В.В. Старостенко. — Могилев: МГУ им. А.А. Кулешова, 2010. — 332 с.
- Ігнатаў У.К. Духоўна-філасофская спадчына Кіева-Магілянскай акадэміі і беларуская думка эпохі барока / У.К. Ігнатаў // Весці Акад. навук Беларусі. Сер. гуманітар. навук. — 1996. — № 1. — С. 10—16.
- Катэхізіс: Помнік беларускай Рэфармацыі XVI ст. / Адаптаваны тэкст, пер. з старажыт. бел. мовы Н.Кабелка; рэд. кал.: Н.Кабелка (навуковы рэд.) [та ін.]. — Мінск: Юніпак, 2005. — 312 с.
- Кляўчэня А. Ля вытокаў нацыянальнай свядомасці беларусаў / А.Кляўчэня // Беларусіка — Albaruthenica / Рэд. А.Анціпенка та ін. — Мінск: Навука і тэхніка, 1993. — Кн.2: Фарміраванне і развіццё нацыянальнай самасвядомасці беларусаў. — С. 85—90.
- Козел А.А. Философская мысль Беларуси: Учебное пособие / А.А. Козел. — Минск: Амалфея, 2004. — 352 с.
- Конан У.М. Адраджэнне / У.М.Конан // Энциклапедыя гісторыі Беларусі: У 6-ці т. — Мінск: БелЭн, 1993а. — Т. 1. — С. 58—61.
- Конан У. Архетыпы беларускага менталітэту: спроба рэканструкцыі паводле нацыянальнай міфалогіі і казачнага эпасу / У. Конан // Беларусіка-Albaruthenica / Рэд. А. Анціпенка і інш. — Мінск: Навука і тэхніка, 1993б. — Кн.2: Фарміраванне і развіццё нацыянальнай самасвядомасці беларусаў. — С. 18—28.
- Конан У.М. Беларуская культура XIII—XVII стаг. і праблема нацыянальнага Адраджэння / У.М. Конан // Наш Радавод / Под ред. Д.В. Карева. — Гродно, 1991. — Кн. 3. — Ч. 2. — С. 293—298.

- Конан У.М. Беларуская мастацкая культура ў кантэксце хрысціянскай цывілізацыі: гісторыка-тыпалагічнае даследванне / У.М. Конан. — Мінск: Бел. Дзярж. Акад. Маст.; Нац. Навук.-асвет. Цэнтр імя Ф. Скарыны, 2002. — 90 с.
- Конан У.М. Беларуская мастацкая культура эпохі Сярэднявекі і Рэнесансу / У.М. Конан. — Мінск: БДПУ ім. М. Танка, 2006. — 176 с.
- Конан У.М. Беларуская нацыянальная ідэя: гістарычны аспект і сучасныя праблемы / У.М. Конан // Беларуская думка XX стагоддзя: Філасофія, рэлігія, культура (Анталогія). — Варшава: Druk-POL, 1998б. — С. 589—594.
- Конан У. Уніяцтва на Беларусі: да праблемы рэлігійнай адаптацыі ў нацыянальнай культуры / У. Конан // Наш Радавод / Пад рэд. Д.У. Карава. — Гродна, 1996. — Кн. 7. — С. 334—336.
- Конан У.М. Хрысціянства ў гістарычным лёсе Беларусі / У.М. Конан // Беларуская думка XX стагоддзя: Філасофія, рэлігія, культура (Анталогія). — Варшава: Druk-POL, 1998а. — С. 565—588.
- Конан У.М. Эстэтычныя і этычныя погляды Францыска Скарыны / У.М. Конан // Скарына і яго эпоха / Рэд. В.А. Чамярыцкі. — Мінск: Навука і тэхніка, 1990. — С. 311—359.
- Конан В. О белорусской идее / В.Конан // Неман. — 1993. — № 3. — С. 125—131.
- Конан В.М. Становление и развитие философской мысли в X—XVIII вв. / В.М. Конан, А.С. Майхрович, С.А.Подокшин, Е.С. Прокошина, В.В.Дубровский, Э.К. Дорошевич // Очерки истории науки и культуры Беларуси IX — начала XX в. — Минск: Навука і тэхніка, 1996. — С. 98—116.
- Кутузова Н.А. Праблема ўлады ў рэлігійнай палеміцы Беларусі ў першай палове XVII ст. / Н.А. Кутузова // Весці АН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. — 1994. — № 1. — С. 26—33.
- Кутузова Н.А. Нация, религия и государственность в полемической литературе Беларуси конца XVI—XVII вв.: Учебное пособие / Н.А. Кутузова. — Минск: Фонд поддержки независимых науки и высшей школы; Бел. негосуд. Ин-т управл., финансов и экономики, 1998. — 111 с.
- Кутузова Н.А. Нация, религия и государственность в полемической литературе Беларуси конца XVI—первой половины XVII вв. / Н.А. Кутузова. — Минск: Право и экономика, 2005. — 100 с.
- Кутузова Н.А. Проблема «истинного бытия» в полемических сочинениях конца XVI — начала XVII века / Н.А. Кутузова // Na pograniczu. Studia z filozofii religii / Białoruska Akademia Nauk w Mińsku; Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Warszawie. — Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Mega-Plast dla: Wyższej Szkoły Finansów i Zarządzania w Warszawie, 2011а. — С. 317—330.
- Кутузова Н.А. Проблемы национальной идеи и религии в полемической литературе Беларуси первой половины XVII в. / Н.А. Кутузова // Гуманітарна-эканамічны веснік. — 1996. — № 2. — С. 82—88.
- Кутузова Н.А. Социально-политические проблемы в работах католических и униатских полемистов конца XVI — начала XVII века / Н.А. Кутузова // Вопросы религии и религиоведения. Вып. VII: Антология отечественного религиоведения: Религиоведение Беларуси [Текст]: сборник. Ч. 2: Очерки истории религиозно-философской мысли Беларуси (актуальные проблемы конца XX — начала XXI в.) / сост. и общ. ред. Н.А. Кутузовой, А.А. Лазаревич, В.В. Шмидта. — М.: ИД «Медиа-Пром», 2011б. — С. 195—215.

- Майхрович А.С. Поиск истинного бытия и человека: Из истории философии и культуры Беларуси / А.С. Майхрович. — Минск: Навука і тэхніка, 1992. — 247 с.
- Майхрович А.С. Становление нравственного сознания: Из истории духовной культуры Беларуси / А.С. Майхрович. — Минск: Беларускі кнігазбор, 1997. — 206 с.
- Майхрович А.С. Ля вытокаў нацыянальнага Адраджэння / А.С. Майхрович // Мысліцелі і асветнікі Беларусі: Энцыкл. даведнік. — Мінск: БелЭн., 1995а. — С. 647—654.
- Майхрович А.С. Нацыянальнае адраджэнне і духоўныя традыцыі / А.С. Майхрович // Беларуская думка. — 1995б. — № 2. — С. 12—16.
- Майхрович А.С. Нацыянальная традыцыя і развіццё духоўнай культуры Беларусі / А.С. Майхрович // Беларуская думка XX стагоддзя: Філасофія, рэлігія, культура (Анталогія). — Варшава: Druk-POL, 1998. — С. 544—557.
- Немировский Е.Л. Франциск Скорина: Жизнь и деятельность белорусского просветителя / Е.Л. Немировский. — Мінск: Маст. літ., 1990. — 597 с.
- Падокшын С.А. Беларуская думка ў кантэксце гісторыі і культуры / С.А. Падокшын. — Мінск: Бел. навука, 2003. — 316 с.
- Падокшын С.А. Іпацій Пацей: Царк. дзеяч, мысліцель, пісьменнік на пераломе культур.-гіст. эпох / С.А. Падокшын. — Мінск: Бел. навука, 2001. — 118 с.
- Падокшын С.А. Прававая і палітычная думка Беларусі XVI—XVII ст. ст. / С.А. Падокшын, С.Ф. Сокал. — Мінск: НАТАА “Біп-С”, 2000. — 120 с.
- Падокшын С.А. Светапогляд Скарыны і станаўленне паняццяў агульначалавечага і нацыянальнага ў філасофскай думцы Беларусі эпохі Адраджэння / С.А. Падокшын // Весці Акад. навук БССР. Сер. грамад. навук. — 1990в. — № 4. — С. 3—11.
- Падокшын С.А. Унія. Дзяржаўнасць. Культура (Філасофска-гістарычны аналіз) / С.А. Падокшын. — Мінск: Беларуская навука, 1998. — 111 с.
- Падокшын С.А. Філасофская думка эпохі Адраджэння ў Беларусі: Ад Францыска Скарыны да Сімяона Полацкага / С.А. Падокшын. — Мінск: Навука і тэхніка, 1990а. — 285 с.
- Падокшын С.А. Францыск Скарына і станаўленне беларускай грамадска-філасофскай думкі ў XVI — першай палавіне XVII ст. / С.А. Падокшын // Скарына і яго эпоха / Рэд. В.А. Чамярыцкі. — Мінск: Навука і тэхніка, 1990б. — С. 278—310.
- Падокшын С.А. Этычная думка ў культуры Беларусі XVI—XVII стст. / С.А. Падокшын. — Мінск: Бел. навука, 2004. — 151 с.
- Памятники философской мысли Белоруссии XVII — первой половины XVIII в. / В.В. Дубровский, М.В. Кашуба, С.А. Подокшин и др. — Минск: Навука і тэхніка, 1991. — 319 с.
- Подокшин С.А. Возрождение / С.А. Подокшин // Франциск Скорина и его время: Энциклопедический справочник. — Минск: БелСЭ, 1990. — С. 282—285.
- Подокшин С.А. Проблема “Восток — Запад” в общественно-философской мысли Белоруссии и России XVI — XVII вв. / С.А. Подокшин // Кніжная культура Беларусі: 36. навук. прац. — Мінск, 1991. — С. 40—44.
- Подокшин С.А. Проблема религиозного выбора в общественной жизни Беларуси XVI — XVII в. / С.А. Подокшин // Наш Радавод / Пад рэд. Д.У. Карава. — Гродна, 1992. — Кн.4. — Ч.2. — С. 453—461.
- Полоцкий С. Вирши / С. Полоцкий. — Минск: Маст. літ., 1990. — 447 с.
- Прадмовы і пасляслоўі паслядоўнікаў Францыска Скарыны / Уклад., уступ. арт. і камент. У.Г. Кароткага. — Мінск: Навука і тэхніка, 1991. — 309 с.

- Рекуц І.Ф. Уніяцтва і духоўная культура Беларусі: Учебнае пазасібне / І.Ф. Рекуц. — Мінск: Белгосуніверсітэт, 1996. — 44 с.
- Санько С.І. «Северны ренэсанс» і яго спецыфіка ў рэгіоне Вялікага княства Літоўскага / С.І. Санько // *Вопросы религии и религиоведения. Вып. VII: Антология отечественного религиоведения: Религиоведение Беларуси [Текст]: сборник. Ч. 2: Очерки истории религиозно-философской мысли Беларуси (актуальные проблемы конца XX — начала XXI в.)* / сост. и общ. ред. Н.А. Кутузовой, А.А. Лазаревич, В.В. Шмидта. — М.: ИД «МедиаПром», 2011. — С. 82—95.
- Свяжынскі У.М. «Гістарычныя запіскі» Ф. Еўлашоўскага / У.М. Свяжынскі. — Мінск: Навука і тэхніка, 1990. — 123 с.
- Скарына і яго эпоха / Рэд. В.А.Чамярыцкі. — Мінск: Навука і тэхніка, 1990. — 482 с.
- Скарына Ф. Творы: Прадмовы, сказанні, пасляслоўі, акафісты, пасхалія / Ф. Скарына; Уступ арт., падрыхт. тэкстаў, камент., слоўнік А.Ф. Коршунава, паказальнікі А.Ф. Коршунава, В.А. Чамярыцкага. — Мінск: Навука і тэхніка, 1990. — 207 с.
- Старасценка В. Талерантнасць як фактар нацыянальнай самасвядомасці беларусаў у XVI — першай палове XVII ст. / В. Старасценка // *Полацк: карані нашага радавод* / Полацк. дзярж. ун-т; Рэд. А. Мальдзіс et al. — Полацк: ПГУ, 1996. — С. 120—125.
- Старостенко В.В. Идеи свободомыслия и свободы религии в ренессансно-гуманистической мысли Беларуси развитого Возрождения (вторая половина XVI века) / В.В. Старостенко // *Вопросы религии и религиоведения. Вып. VII: Антология отечественного религиоведения: Религиоведение Беларуси [Текст]: сборник. Ч. 2: Очерки истории религиозно-философской мысли Беларуси (актуальные проблемы конца XX — начала XXI в.)* / сост. и общ. ред. Н.А. Кутузовой, А.А. Лазаревич, В.В. Шмидта. — М.: ИД «МедиаПром», 2011б. — С. 170—186.
- Старостенко В.В. Иевлевич Фома / В.В. Старостенко // *Православная энциклопедия. Т. XXI / Под ред. Патриарха Московского и всея Руси Кирилла.* — М.: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2009. — С. 184—185.
- Старостенко В.В. «Лабиринт» Фомы Иевлевича: Из истории национально-культурной и религиозной жизни Могилева и Беларуси конца XVI — первой половины XVII вв. / В.В. Старостенко. — Могилев: МГУ им. А.А. Кулешова, 1998. — 60 с.
- Старостенко В.В. Общественная и философская мысль в Беларуси X—XVII вв.: Учебное пособие / В.В. Старостенко. — Могилев: МГУ им. А.А. Кулешова, 2005. — 216 с.
- Старостенко В.В. Полемицкая літаратура як істочнік вывучэння працэса становлення нацыянальнага самасознання беларусав / В.В. Старостенко // *Наш Радавод.* — Гродна, 1996. — Кн.7. — С. 220—223.
- Старостенко В.В. Рэлігійны традыцыяналізм і свабодомысліе ў перыяд ранняга Відроджэння ў Беларусі (першая паловіна XVI стагоддзя) / В.В. Старостенко // *Вопросы религии и религиоведения. Вып. VII: Антология отечественного религиоведения: Религиоведение Беларуси [Текст]: сборник. Ч.2: Очерки истории религиозно-философской мысли Беларуси (актуальные проблемы конца XX — начала XXI в.)* / сост. и общ. ред. Н.А. Кутузовой, А.А. Лазаревич, В.В. Шмидта. — М.: ИД «МедиаПром», 2011в. — С. 156—169.
- Старостенко В.В. Свободомыслие и свобода совести в Беларуси: очерки истории / В.В. Старостенко. — Могилев: МГУ им.А.А.Кулешова, 2004. — 266 с.
- Старостенко В.В. Становление национального самосознания белорусов: этапы и основополагающие идеи (X—XVII вв.) / В.В. Старостенко. — Могилев: МГУ им. А.А. Кулешова, 2001. — 200 с.

Старостенко В. Тенденции религиозного, национально-культурного и политического самоопределения в белорусской мысли XVII в. / В. Старостенко // Na pograniczu. Studia z filozofii religii / Białoruska Akademia Nauk w Mińsku; Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Warszawie. — Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Mega-Plast dla Wyższej Szkoły Finansów i Zarządzania w Warszawie, 2011a. — С. 45—82.

Францыск Скарына: Жыццё і дзейнасць: Паказ. літ / Склад. Я.Л. Неміроўскі, Л.А. Осіпчык; Рэд. А.І. Мальдзіс. — Мінск: Навука і тэхніка, 1990. — 269 с.

Шалькевіч В.Ф. Гісторыя палітычнай і прававой думкі Беларусі / В.Ф.Шалькевіч. — Мінск: Маладзержнае навуковае суполніцтва, 2002. — 248 с.

Яўлевіч Т. Лябірынт, альбо Забытая дарога / Тумаш Яўлевіч / Пер. Р. Барадуліна, камент. І. Саверчанкі // Спадчына. — 1999. — № 2. — С. 83—109.

Віктор Старостенко — кандидат філосафських наук, доцент, завідувач кафедры філосафії Могильовського державного університету ім. А.А. Кулешова. Сфера наукових інтересів — соціально-філосафська та філосафсько-антропологічна проблематика у творчості білоруських діячів раннього Відродження.
